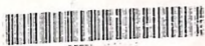

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निबंध

नं. क्र. ४२

95751 007440

REFBK-0000665

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय निबंध

नं. नं.

४२

प्रय

दा. ल.

६६५

ह. ना. आपटे.

किंमत ३ आणे.

नि.
२८

२५० ८१८

12527 0000665

REFBK-0000665

विदग्ध काडूमण

वई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या तेराव्या
वर्षिक सभेपुढे दिलेले व्याख्यान.)

विदग्ध वाङ्मय.

(मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या तेराव्या
वार्षिक सभेपुढे दिलेले व्याख्यान.)

ह. ना. आपटे.

पुणे.

आर्यभूषण छापखान्यांत रा. नटेश अप्पाजी
द्रवीड यांनी छापून रा. ह. ना. आपटे
यांनी पुणे येथे प्रसिद्ध केले.

सन १९११.

किंमत ३ आणे.

कै० विष्णु कृष्ण

ऊर्फ

तात्यासाहेब भाटवडेकर

यांचे स्मरणार्थ.

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या १३ व्या वार्षिक सभेच्या दिवशी म्हणजे ता. २६ नोव्हेंबर १९११ रोजी त्या सभेपुढे कांहीं तरी वाङ्मयात्मक विषयावर व्याख्यान द्यावे अशी कै० विष्णु कृष्ण ऊर्फ तात्यासाहेब भाटवडेकर यांनी त्या ग्रंथसंग्रहालयाच्या व्यवस्थापकांच्या तर्फे मला विनंति केली. ती मी मान्य केली आणि “ विद्ग्ध वाङ्मय ” या विषयावर व्याख्यान दिले. अध्यक्षस्थानी नामदार श्रीमंत बाबासाहेब इचलकरंजीकर हे होते.

ग्रंथसंग्रहालयांतून कोणती पुस्तके किती वाचली जातात ते दाखविण्यासाठी त्या संस्थांच्या रिपोर्टांत एक कोष्टक दिलेले असते. कोणत्याही ग्रंथसंग्रहालयाच्या-मग ते संग्रहालय इंग्लंडांतले असो, की हिंदुस्थानांतले असो-रिपोर्टांत दिलेल्या अशा कोष्टकांत पहातां काव्ये, कादंबऱ्या, नाटके वगैरे विद्ग्ध वाङ्

मय या सदराखाली जाणाऱ्या पुस्तकांवरच वाचकांचा भर फार असतो असें दिसून येते. कित्येकांस ही गोष्ट अनिष्ट वाटते.

माझ्या मतें ही गोष्ट अनिष्ट नाही. शिवाय ती गोष्ट मनुष्यस्वभावास अनुसरून आहे. ज्यांस लोकशिक्षणाची इच्छा असेल त्यांनी या मनुष्यस्वभावाचा फायदा करून घेऊन इष्ट कार्य घडवून आणावे. तें इष्ट कार्य घडवून आणण्यास विदग्ध वाङ्मय हें उत्तम आणि फार महत्वाचें साधन होय.

हे श्रोत्यांपुढें मांडावें ह्मणून मीं तोच विषय घेऊन त्याचें विवेचन केलें.

व्याख्यान ऐकल्यावर कित्येक श्रोत्यांनीं व मित्रांनीं तें पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करावें अशी सूचना केली. मूळ व्याख्यान दिलें त्या वेळीं केल्यापेक्षां कित्येक मुद्यांचें अधिक सविस्तर विवेचन सध्यां केलें आहे.

पुणे,
२३ डिसेंबर १९११. } ह. ना. आपटे.

वाचे वरवें कवित्व । कवित्वां वरवें रसिकत्व ।
रसिकत्वां हि परतत्व । स्पर्शु जैसा ॥

-श्रीज्ञानेश्वर यथार्थदीपिका १८ ३४७

कवित्व नसावें वादांग । कवित्व नसावें रसभंग ।

कवित्व नसावें रंगभंग । दृष्टांतहीन ॥

कवित्व असावें निर्मळ । कवित्व असावें सरळ ।

कवित्व असावें प्रांजळ । अन्वयाचें ॥

मृदु मंजुल कोमळ । भव्य अद्भुत विशाळ ।

गौल्य माधुर्य रसाळ । भक्तिरसें ॥

—श्रीसमर्थ-दासबोध १४-३.

The poet's eye in a fine frenzy
rolling,

Doth glance from heaven to
earth, from earth to heaven ;

And, as imagination bodies forth

The forms of things unknown,
the poet's pen

Turns them to shapes, and gives
to airy nothing

A local habitation, and a name.

Shakespeare—A Midsummer

Night's Dream Ac. V Sc. I.

६६५

वा. क.

विदग्ध वाङ्मय.

आठ वर्षे होऊन गेलीं, ठाणे येथील 'मराठी ग्रंथसंग्रहालया'च्या व्यवस्थापकांनी त्यांच्या वार्षिक वाग्यज्ञाचे वेळीं मला पौरोहित्याची सुपारी दिली होती, त्या वेळीं मी "मराठी वाङ्मयाचा अभ्यास" हा विषय घेऊन मला जे काय दोन शब्द सुचले ते महाराष्ट्राच्या पुढे ठेविले, त्या व्याख्यानाचे प्रारंभीं मी ग्रंथसंग्रहालयांची उपयुक्तता काय असते हें दाखविलें, आणि वाङ्मय ह्यणजे काय या-वद्दलची माझी कल्पनाही श्रोत्यांपुढे शब्दांनीं व्यक्त करून तिला एक प्रकारचें मूर्त स्वरूप दिलें.

ग्रंथसंग्रहालयें.

ग्रंथसंग्रहालयें हीं मानवी पराक्रमांचीं स्मारक मंदिरे होत. 'मानवी पराक्रम' या शब्दांचा अर्थ मात्र फार व्यापक घेतला पाहिजे. साधारणतः 'पराक्रम' या शब्दाचा विनियोग शारीरिक धैर्याच्या कृत्यांकडे करतात. परंतु मीं

विदग्ध वाङ्मय.

या शब्दाचा अर्थ फार व्यापक करून त्याचा आतां उपयोग केला आहे. मानवी पराक्रम म्हणजे केवळ रणांगणांत शत्रूंवर गाजविलेले पराक्रम नव्हत. तर या जीवितरणांगणांत जे जे शत्रु उत्पन्न होतात त्यांजवर गाजविलेले पराक्रमही त्यांत धरावयाचे. जीवितरणांगणामध्ये सर्वांत मोठा शत्रु म्हटला म्हणजे अज्ञान. या अज्ञानशत्रूशीं मानवप्राणी आज युगानुयुगे एकसारखें युद्ध करतो आहे. त्याच्या मृत्यूला कारणीभूत होईल अशा साधनांचा शोध लावण्यासाठीं त्याची एकसारखी धडपड चालली आहे. प्राचीन काळच्या रजपूत योद्ध्यांप्रमाणें पित्यापासून पुत्राला, पुत्रापासून पौत्राला व पौत्रापासून प्रपौत्राला हें आपल्या शत्रूचा नाश करण्याचें व्रत आज कल्पानुकल्पें दिलें जात आहे. या अज्ञानासुरास व त्याच्या असंख्य प्रजेस पार नाहीसें करून टाकण्यासाठीं मानवजातींतिल दिव्यदृष्टी ऋषींनीं, करुणदृष्टी साधूंनीं, विश्वदृष्टा कवींनीं, सूक्ष्मदृष्टी शोधकांनीं, नाना प्रकारच्या आयुधांच्या साहाय्यानें असंख्य पराक्रम केले.

विदग्ध वाङ्मय.

प्लेगच्या जंतूंप्रमाणें एकाचे दोन, दोहोंचे चार अशा प्रमाणानें क्षगोक्षर्गीं वाढत जाणाऱ्या त्या अज्ञानदैत्याच्या प्रजेचा शक्य तितका संहार त्यांनीं केला. त्या त्यांच्या धैर्यवीर्यांचा इतिहास या संग्रहालयांतून असतो. आपल्या पूर्वीचे पराक्रमी पुरुष कोणकोणच्या मार्गांनीं गेले, त्यांनीं काय काय आयुधें जमविलीं, शोधून काढलीं किंवा शोधून काढण्यासाठीं काय काय उद्योग केले, त्या सर्व पराक्रमांचें व उद्योगांचें स्मारक जर कोठें असेल, तर तें राष्ट्रांच्या ग्रंथसंग्रहालयांतच आहे. मानवी जीवित म्हणजे लहानसान रणांगण नव्हे; या रणांगणांत कार्मीं पडण्याचा प्रसंग प्रत्येकावर येतो. मनुष्य जितका काळ या रणांगणांत असेल तितका काळ त्यास धडपडच करीत रहावें लागतें; आणि त्या धडपडींत जर त्याला विशेष प्रकारचें यश आलें, तर तें आपो-आप कोणाच्या ना कोणाच्या तरी नजरेस येतें; किंवा त्याचें त्यालाच तें स्मरणीय वाटून इतरांस दाखविण्यासाठीं तो वाग्द्वारानें नमूद करून ठेवतो. त्यानें तें तसे नमूद केलें नाहीं, तर त्याच्या पराक्रमांत व अनुभवांत जें कांहीं

विदग्ध वाङ्मय.

नमूद करून ठेवण्यायोग्य असेलतें दुसरा कोणी तरी नमूद करून ठेवतो व त्याचा इतरांस उपयोग व्हावा या हेतूनें तें प्रसिद्ध करितो. या सर्व वाङ्मयाचा संग्रह जर कोणी केला नाहीं, या मानवी जीवितरूप रणांगणांत हजारों ठिकाणीं हजारों व्यक्तींकडून अज्ञानासुराच्या सैन्याशीं चाललेल्या युद्धाचा इतिहास अनेक ग्रंथांच्या रूपानें प्रसिद्ध होत असतां जर त्या ग्रंथांचा संग्रह केला गेला नाहीं, तर त्या सर्व पराक्रमांचें चीज काय ? व पुढच्या पिढ्यांना तो इतिहास मिळावा तरी कसा ? मागल्यांचा अनुभव ही तर पुढच्यांची साधनसमृद्धि ! ही साधनसमृद्धि या संग्रहालयांतून असते. या साधनसमृद्धीवर पुष्कळ अंशीं पुढिलांचे पराक्रम अवलंबून असतात.

प्राचीन काळच्या राजघराण्यांत भाट म्हणून एक प्रकारचे कवि आश्रयिलेले असत. हे भाट ज्या राजवंशाचें आश्रित असत, त्या वंशाचे ते इतिहाससंग्रहच होत. पूर्वजांनीं केलेल्या पराक्रमांचें स्मरण त्यांनीं पुढच्या नव्या पिढीच्या तरुणांस द्यावयाचें. आजचे ग्रंथसंग्रह म्हणजे आपल्या पूर्वी

विदग्ध वाङ्मय.

होऊन गेलेल्या लोकांच्या पराक्रमांचे इतिहासच होत. ग्रंथसंग्रह म्हणजे राष्ट्राचें मस्तक होय, हृदय होय, जीवित हांय. बुद्धीनें, मनानें व शरीरानें, मनुष्यानें केलेल्या विजयांच्या स्मृतिनदीचा प्रवाह एकसारखा अव्याहत राहावा व त्याच्या तटाकावर कोठेंही उभें राहून श्रमलेल्या भागलेल्या लहानमोठ्या वीरांनीं त्यातील शुद्ध जलाचें सेवन करून आपली श्रान्ति, आपली विषण्णता, आपलें नैराश्य हीं घालवावीं हाच या ग्रंथसंग्रहालयांचा हेतु होय. त्या स्मृतिनदीचें उद्गमसरोवर—त्याचा मूळ जिवंत झरा, हीं ग्रंथसंग्रहालये होत मूळ सांठा जितका प्रचंड असेल, त्याच्यापेक्षां सहस्रपट, नव्हे अब्जपट त्यापासून निघणारा प्रवाह वनत जातो. परंतु मूळ सांठा जिवंत पाहिजे. त्यांतलें जीवन शुद्ध पाहिजे. त्याचें फार उत्कृष्ट प्रकारें जतन झालें पाहिजे. ग्रंथसंग्रहालये स्थापन करून त्यांचें जतन करणारे लोक कोणचें महत्कार्य करताहेत, हें या विवेचनावरून ध्यानांत येईल. आज एक तप आणि एक वर्ष वर झालें—या मुंबईच्या ग्रंथसंग्रहालयाला जन्म देऊन त्याची जोपासना त्याचे व्यवस्थापक आपणां सर्वांच्या

विदग्ध वाङ्मय.

साहाय्यानें करीत आले आहेत. त्याचा नामकरण-
 विधि त्यांनीं केल्यास आज तेरा वर्षे झालीं.
 या तेरा वर्षांत दरसाल ते आपल्या पुढें
 आपण याची जोपासना कसकशी करीत
 आलों त्याचा पाढा वाचत आले. त्या
 पाठ्यावरून या संस्थेला वाळसें आण-
 ण्याकरितां त्यांनीं काय काय प्रयत्न
 केले, ते आपल्यास माहीत झाले आहेतच.
 या बालकाला आतां कायमवें निवासस्थान
 देण्याकरितां त्यांचा उद्योग चालला आहे.
 त्यांत लवकरच त्यांना यश येईल अशी उमेद
 आहे. ती त्यांची उमेद खरी व्हावी,
 त्या उमेदीप्रमाणें लवकरच या संग्रहालया-
 ला कायमचें आणि अगदीं निर्भय असें निवास-
 स्थान मिळावें. तसें निवासस्थान त्यास मिळवून
 दिल्यानें केवढें मोठें-राष्ट्रीयच नव्हे, तर विश्व-
 राष्ट्रीय काम आपल्या हातून होणार आहे हें
 ग्रंथसंग्रहालयांच्या महत्वाबद्दल मीं जें आप-
 णास आतां सांगितलें त्यावरून ध्यानांत येईल.
 श्रमल्या भागल्या, निराशल्या, हताशल्या व
 त्यामुळें हात जोडून केवळ उदास व खिन्न
 होऊन बसलेल्या बांधवांची श्रान्ति, त्यांचें नैरा-

विदग्ध वाङ्मय.

श्य, त्यांची विषण्णता ही सर्व घालवून त्यांस ताजेंतवानें करण्याचें ज्यांत सामर्थ्य आहे, असें जर अमृतजल कोठें असेल, तर तें या ग्रंथसंग्रहरूप अमृताशयांत आहे. हा अमृताशय विस्तृत केला पाहिजे, अमृत ठेविला पाहिजे ! हें कार्य फार महत्वाचें नाहीं असें कोण म्हणेल ?

वाङ्मय ह्मणजे काय ?

या अमृताशयांत कोणचें अमृत सांठविलेलें आहे ? कोणच्या अमृताच्या संरक्षणासाठीं हीं ग्रंथसंग्रहालयें उत्पन्न केलेलीं आहेत ? यांत वागमृत सांठविलेलें असतें. वाङ्मयामृताचा हा सांठा होय. वाङ्मय म्हणजे काय ? वाङ्मय या शब्दापासून आर्हो काय समजावें ? याबद्दल विशेष ऊहापोह मी करित नाहीं. पूर्वीं एकदां हा ऊहापोह मीं केला होता. त्याचें सार पुनः आज आपल्यापुढें मांडून वाङ्मयाची जी एक विशेष शाखा मीं आजच्य व्याख्यानाचा विषय म्हणून निवडली आहे, तिजकडे वळूं.

मनुष्याची सदसद्विवेकबुद्धि जागृत करून त्यास नेहमीं सन्मार्गांत ठेवण्यास कारण होणारे त्याच्या विविध जनोवृत्तींचा विकास करून

विदग्ध वाङ्मय.

शुद्ध अशा आनंदाचा आस्वाद त्यास देणारे, जें काय अशुद्ध, अपवित्र, दुःखद, नैराश्योत्पादी व क्षणिक—त्यापासून दूर रहाण्याचा प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष बोध करणारे, नेहमीं उदार, रमणीय अशा विचारांचा व कल्पनांचा त्याच्या मनांत उद्भव व संचार करवून सत्याचे ठिकाणीं तो सदा लीन होईल असें करणारे, या जीवितसंग्रामांत त्यास नेहमीं उत्तेजित ठेवून विजयोत्सुक करणारे, सारांश त्यास मनुष्यत्वांतून काढून देवत्वाकडे जाण्यावद्दल उत्सुक करून त्या मार्गाला सन्मुख करणारे,— असे जे कोणाचेही अंतःस्फूर्तीने शब्दरूप घेऊन मुखावाटे बाहेर पडलेले, किंवा लेखणीने लिहून ठेविलेले विचारोद्गार, त्या सर्वांना समुच्चयानें वाङ्मय ही संज्ञा आहे.

वाङ्मयाची ही व्याख्या फारच गुंता-गुंतीची व व्यापक आहे, असें कोणी म्हणेल. परंतु वाङ्मयच खरोखर जर विश्वव्यापी आहे, तर त्याचा अर्थ पक्केपणें मनांत उभा रहाण्यासाठीं व्याख्या ठरवूं गेल्यास थोडीबहुत गुंता-गुंत उत्पन्न होणारच. खरें पाहूं गेलें, तर वाङ्मय या शब्दाची व्याख्या त्याच्या घटकावय-

विदग्ध वाङ्मय.

वांतच आहे. जो उच्चारलेला किंवा लिहिलेला शब्दसंग्रह तो समुच्चयानें वाङ्मयच. परंतु वाङ्मय शब्दानें इतका व्यापक अर्थ आपण घेत नाहीं. असा घेतल्यानें अतिव्याप्ति होईल. जो जो उपयुक्त शब्दसंग्रह किंवा वाक्यसंग्रह तो तो समुच्चयानें वाङ्मय शब्दानें जाणावा, असें म्हटलें तरी 'उपयुक्त म्हणजे काय ?' हा प्रश्न आपल्यापुढें उभा राहणारच. उपयुक्त म्हणजे उपयोगास येणारा. पण कोणाच्या व कोणच्या उपयोगास येणारा ? अर्थात् उपयोग कोणचे कोणचे, व कोणाचे कोणाचे हेंही आपल्या व्याख्येंत निर्दिष्ट केलें पाहिजे. असा सर्व विचार करून जितका बरोबर अर्थ दाखवितां येईल तितका दाखविण्याचा हेतु मनांत धरून आतां आपल्याला सांगितलेली वाङ्मयाची व्याख्या बनविली आहे. परंतु आज साधारणतः वाङ्मयाबद्दल विशेष बोलावें असा माझा हेतु नाहीं. वाङ्मयाचे जे अनेक पोट-भाग आहेत, त्यांपैकीं एक विशेष आल्हादकारक व फार महत्वाचा असा भाग मीं आजच्या विवेचनासाठीं घेतला आहे.

विदग्ध वाङ्मय.

‘वाङ्मय’ हा शब्द फार व्यापक आहे, विश्वव्यापक आहे, असें मीं आपणास सांगितलेंच. वाङ्मयांत सर्व कांहीं येतें. शास्त्रीय शोध व तत्संबंधीं ग्रंथ हे वाङ्मयांत अंतर्गत होतात. शास्त्र ह्मणजे कांहीं एकच आहे असें नाहीं. सृष्टशास्त्र आहे, जीवनशास्त्र आहे, मानसशास्त्र आहे, समाजशास्त्र आहे व यां सर्व शास्त्रांच्या अंतर्गत हजारों उपशास्त्रें व मीमांसा आहेत. विद्यादेवीचें शरीर मानवी शरीरापेक्षांही किती तरी असंख्य घटकावयवांनीं बनलेलें आहे. एखादें शरीरशास्त्रावरलें सचित्र पुस्तक घेतलें व त्यांतील मनुष्यशरीराचीं चित्रें पाहूं लागलें तर आपणांस रक्तवाहिन्यांच्या जालाचें, त्याचप्रमाणें मज्जाजालाचें, स्नायुजालाचें. अशीं चित्रें दिसतात. त्या चित्रांकडे पाहिलें म्हणजे आपल्याला आपलें शरीर किती संकीर्ण व संकुल आहे, हें दिसून येतें. विद्यादेवीच्या शरीरांतील संकीर्णता व संकुलता मानवी शरीराच्या संकीर्णतेपेक्षां व संकुलतेपेक्षांही फारच अगम्य आहे. ‘शास्त्रें फार अपार’ हें नुसतें श्लोकांत पाठ करण्यापुरतें नाहीं. खरोखरच महासागरापेक्षांही त्यांचें अपारत्व

विदग्ध वाङ्मय.

फार मोठें आहे. अफाट मैदानांत उभा राहणाऱा माणूस सभोंवार पाहूं लागला कीं, त्यास क्षितिज कांहीं अंतरावर दिसतें व त्याला खरें ज्ञान नसलें तर तीच पृथ्वीविस्ताराची मर्यादा असें तो समजतो. परंतु तोच एखाद्या डोंगराच्या शिखरावर जाऊन उभा राहिला म्हणजे खालीं मैदानांत उभे होतो तेव्हां आपण ठरविलेली मर्यादा अगदींच चुकली असें त्याच्या प्रत्ययास येतें, त्याचप्रमाणें ज्ञानक्षितिजाचें आहे. ज्ञानपर्वतावर जो जो उंच जावें, तो तो ज्ञानाची मर्यादा वाढत जाऊन अखेरीस ज्ञानाला मर्यादा नाही, अशी मनाची पूर्ण खात्री होते त्यामुळें क्षणभर ती मर्यादा शोधून काढण्याचा प्रयत्न मनुष्य सोडून देतो. तथापि ती त्याची निराशा क्षणिक असते. तो निराशेचा क्षण निघून जातांच तो पुनः ती दृष्ट मर्यादा उलंघावयास पहातो. निदान ज्ञान मर्यादेची विस्तृतता अधिकाधिक आपल्याला समजावी याबद्दलचे मनुष्याचे प्रयत्न कधी कधी होत नाहींत आणि ते होऊंही नयेत. परंतु वाङ्मयाच्या या विस्तृततेचा विचार सोडून मी आज त्यांतील एका विव-

विदग्ध वाङ्मय.

क्षित भागाचेंच थोडेंसे पर्यालोचन करणार आहें. तो भाग ' विदग्ध वाङ्मया 'चा होय.

वाङ्मय म्हणजे काय ? हें मी आपणांस सांगितलें. परंतु याला जें एक विशेषण मी लाविलें आहे त्या विशेषणानें मी ' वाङ्मय ' या शब्दास कोणती मर्यादा घालतो, हें सांगितलें पाहिजे. म्हणजे आजच्या प्रसंगास हाच विषय मी कां निवडून घेतला आहे, हेंही आपल्यास समजेल.

विदग्ध शब्दाचे अर्थ संस्कृत कोशांत दिले आहेत, त्यांत " चतुर " असा एक अर्थ सांपडतो. कोणतेंही काम करावयास घेतलें, तर तें करण्याचे अनेक प्रकार व मार्ग आहेत. एकाच धंद्यांत अनेक माणसें असतात. परंतु त्यांत जीं वरवर असतात, ज्यांना लोक जास्त मान देतात, त्यांचें काम जास्त चांगलें असतें, दिसावयाला सुबक दिसतें, कारागिरी त्यांत उत्तम दिसते. तें काम ज्या उपयोगाकरित. केलें असेल तो उपयोग त्यापासून चांगला होतो. कोणच्याही प्रकारचा त्रास त्यापासून होत नाही; अडचण रहात नाही, तसदी पडत नाही. दुसरे साधारण कारागीर असतात तेही तें काम कर-

विदग्ध वाङ्मय.

तात, परंतु त्याचा उपयोग चतुर कारागिरानें केलेल्या कामाइतका होत नाही. अर्थात् चातुर्य उपयोजून जें कार्य केलें असेल तें उपयुक्ततेच्या दृष्टीनें श्रेष्ठ व त्यांत सोय व सौंदर्य हीं आल्या कारणानें त्या दृष्टींनींही मनावर महत्वाचा परिणाम होतो. चातुर्यानें केलेल्या कामांत सौंदर्य दिसतें, उपयुक्तता वाढते. कोणचेही काम चतुराईनें कोणीं केलें असल्यास-कलाकुशलता त्यांत उपयोजून केलें असल्यास-तें विशेष आदरणीय होतें या कारागिराच्या कौशल्यापयोजनेस वैदग्ध-विदग्धता म्हणतात. वैदग्ध्याचा हा साधारण अर्थ झाला. परंतु वाङ्मयाच्यासंबंधांत त्याची उपयोजना करितांना, त्यांत आणखीही कांहीं विशिष्ट अर्थाचा समावेश केला पाहिजे. तो अर्थ समाविष्ट करून त्या दृष्टीनें वाङ्मय या विषयाचें आपल्यापुढें विवेचन मी करणार आहे. हा अर्थ कोणता, तें आतां आपण पाहूं. विदग्ध वाङ्मयांत आणि शास्त्रीय वाङ्मयांत फार फरक आहे. शास्त्रीय वाङ्मय ह्मटलें म्हणजे निरनिराळ्या शास्त्रांतील नियमांच्या अनुरोधानें त्या त्या शास्त्रांचें विवेचन ज्यांत केलें आहे तें वाङ्मय मनांत

विदग्ध वाङ्मय.

येतें. वैद्यशास्त्र घ्या, रसायनशास्त्र घ्या, ज्योतिःशास्त्र घ्या, भाषाशास्त्र घ्या, व्याकरण-शास्त्र घ्या किंवा आणखी कोणचेंही शास्त्र घ्या, त्यांत कांहीं ठराविक नियम वसविलेले असतात; किंवा त्या नियमांचें परिशीलन करितांना आणि ज्यांपासून नियम काढले ते मूळचे शोध निराक्षि-तांना आणखीही शोध लागतात, त्या नवीन शोधांचे परिणाम काय होतात तेंही विवेचित केलेलें असतें. ते सर्व शोध व नियम साध्या रीतीनें नमूद केले व लोकांच्या-निदान त्या विषयांचा अभ्यास करणारांच्या-ध्यानांत येण्याजोगें त्याचें स्वरूपवर्णन करून दिलें किंवा तत्संबंधी ऊहापोह केले म्हणजे त्या सर्व विवेचनास त्या शास्त्राचें वाङ्मय म्हणतात. त्याचप्रमाणें इतिहास किंवा चरित्रें यांचेंही आहे. जें काय सत्य आहे तें शोधून काढून त्याची मांडणी करावयाची. हें ज्यानें पूर्णपणें कालपरंपरा व कारणप्रणाली न सोडतां केलें त्यानें शास्त्रीय पद्धतीनें इतिहास लिहिला असें होतें. सत्याचा अपलाप झाला कीं, इतिहास अशास्त्रीय ठरलाच. मग त्या

विदग्ध वाङ्मय.

इतिहासाच्या मांडणीत कितीही कलाकुशलता उपयोजिली असली, किंवा कितीही वैदग्ध्य दाखविले असले तरी ते सारे व्यर्थ होय. ज्यास ज्यास आपण शास्त्र ह्मणतो, किंवा इतिहास, अथवा चरित्र ह्मणतो त्यांत वैदग्ध्य हे मुख्यांग नव्हे, तर सत्य हे मुख्यांग होय. त्यांत त्याचा अपलाप कोठेही—अंशतःही जाणूनबुजून असो किंवा नकळत असो—मुळीही सत्यापलाप किंवा सत्यापन्हव—होतां कामा नये. सत्याचा अनादरही होतां कामा नये. शास्त्रीय व ऐतिहासिक ग्रंथांत मुख्यतः पहावयाचे ते सत्य होय. वैदग्ध्य नव्हे. चातुर्य नव्हे. ते सत्य अगदीं ठळठळितपणे मांडले आहे असे स्पष्ट दिसून आले तर मग कदाचित् त्याची मांडणी वैदग्ध्याने केली आहे कीं नाही, हे पहाण्याकडे कोणाचेही लक्ष्य जाईल. ज्यांत सत्याचा अपलाप केला गेला आहे असा शास्त्रासंबंधी किंवा इतिहासासंबंधी ग्रंथ कोणी हातांतही घेणार नाही. मग तो सत्यापलाप कितीही चातुर्याने केलेला असो, तो सत्यापलापच. ते शास्त्र नव्हे, तो इतिहास नव्हे. त्यांतील रचनावैदग्ध्याची कोणास काडीभरही

विदग्ध वाङ्मय.

किंमत नाही. परंतु सत्य हैं जेथें मुख्यांग-प्रधानांग-धरलें जात नाही, रचनाचातुर्य हैं प्रधानांग धरलें जातें, त्यांत सत्याचा अपन्हव केला असला तरी कौणी दोष समजत नाही, असा एक वाङ्मयाचा भाग आहे. त्यासच मी विदग्ध वाङ्मय अथवा कलाप्रधान-चातुर्य-प्रधान वाङ्मय-असें नांव दिलें आहे. त्यास साधारणतः 'ललित वाङ्मय' असें नांव दिलें जातें. परंतु माझ्या मते 'ललित' शब्दानें त्या वाङ्मयाच्या सत्यस्वरूपाचा पूर्ण बोध होत नाही. ललित शब्दांत सौंदर्य, मार्दव, सौष्ट्र इत्यादि गुणांनी युक्त असा-इंग्रजीतील Graceful किंवा fine या शब्दांचा-अर्थ व्यक्त होतो. परंतु 'विदग्ध' शब्दांत जो अर्थ आहे असा माझा समज आहे, तो अर्थ ललित शब्दांत किंवा इंग्रजीतील Graceful, fine वगैरे शब्दांत येत नाही. इंग्रजीत ज्याला "Belles lettres" असें म्हणतात, त्याला आपण 'ललित वाङ्मय' असें ह्मणूं. कारण "सौंदर्य-दर्शन" हा त्या वाङ्मयांतला मुख्य गुण आहे. परंतु "Artistic literature"

विदग्ध वाङ्मय.

या शब्दाची योजना ज्या वाङ्मयविभागा-संबंधाने करता येईल तो वाङ्मयविभाग ' विदग्धवाङ्मय ' या शब्दांनी मी उद्दिष्ट करतो. यांत पांडित्यास प्राधान्य नाही चातुर्यास-वैदग्ध्यास- प्राधान्य आहे. त्याचप्रमाणे या वाङ्मयांत सत्यदर्शन हा प्रत्यक्ष हेतु नव्हे हे मी आपल्याला प्रथम सांगितलेच. परंतु सत्यदर्शन हा अप्रत्यक्ष हेतु असतो हे मात्र विसरूं नये. कां कीं, माझ्या मते सत्यापलाप ज्यांत केलेला असतो- मग तो प्रत्यक्ष केलेला असो किंवा अप्रत्यक्ष केलेला असो-ते ' वाङ्मय ' या शब्दाच्या अर्थात येऊंच नये. अर्थात् विदग्ध वाङ्मय या शब्दांतही मी त्याचा अंतर्भाव करूं इच्छित नाहीं. सत्यदर्शन हा सर्वच वाङ्मयाचा मुख्य हेतु. तोच आरंभ, तोच मध्य आणि तोच शेवट. तेव्हां सत्य ज्यांत विशदही नाही किंवा गुप्तही नाही, प्रकटही नाही किंवा प्रच्छन्नही नाही, तें विदग्ध असो कीं अविदग्ध असो तें वाङ्मयच नव्हे. सत्य हा वाङ्मयाचा गुप्त हेतु. विदग्ध वाङ्मयांत सत्य प्रच्छन्न, गुप्त, अप्रत्यक्ष असते तें शोधून काढावें लागते. तें धर्मतत्त्वाप्रमाणें गुहेत

विदग्ध वाङ्मय.

घालून ठेविलेलें असतें, त्याच्या प्राप्तीचे मार्ग मात्र निर्दिष्ट केलेले असतात. ते कौशल्याचें दाखविले जातात. सौंदर्याच्या आश्रयानें, आनंद उत्पन्न करून, सत्याचा संचार मनुष्याच्या मनांत करवून दिला जातो, तो या विदग्ध वाङ्मयानें होय. लहान मुलांस औषध द्यावयाचें असलें तर तें पुष्कळशा साखरेंत घालून त्याच्या बाह्यांगावर व रुचावर मूल भुलेल असें करून द्यावें लागतें. परंतु हेतु काय ? तर मुलाचा रोग दूर व्हावा; त्याचें जीवित सुंदर व्हावें. तें शर्करावगुंठित औषध आरोग्यदानासाठीं जें करतें, तें विदग्ध वाङ्मय सत्यप्रसारासाठीं करतें. त्याचा हेतु सत्यप्रसाराचाच. परंतु मनुष्याच्या मनांत आनंद उपजविणारे जे मार्ग, त्या मार्गांचा आश्रय धरून विदग्धवाङ्मय त्याच्या मनांत सत्याचा संचार करवितें. सत्याचें महत्त्व त्याच्या प्रतीतीस आणून देतें. कांहीं रोगांच्या निवारणार्थ कांहीं औषधें अंगांत लौकर भिनविण्याकरितां कोठें तरी टोंचून घालावीं लागतात. तीं घालण्यास दुसरा उपाय नसतो, अशा वेळीं रोग्याला दुःख होऊं नये म्हणून जेथें टोंचावयाचें, ती

विदग्ध वाङ्मय.

शरीराची जागा डॉक्टर बधिर करतात. त्या-
प्रेमाणेंच सत्य मनांत विंविण्यासाठीं प्रत्यक्ष-
पणें सत्य मनुष्याच्या मनांत घालण्याचा
उद्योग न करतां, दुसऱ्या कांहीं मोहक वस्तूनीं
त्याचें मन आकर्षून घेऊन-मनाला एक प्रका-
रची बधिरता आणून-मग त्यांत सत्याचें मह-
त्व ठसवून देण्यासाठीं ' विदग्ध वाङ्मया- '
ची उत्पत्ति झाली.

स्वादु काव्यरसोन्मिश्रं

वाक्यार्थमुपभुञ्जते ।

प्रथमालीढमधवः

पिबन्ति कटुभेषजम् ।

आतांपर्यंत मीं पांचचार वेळ सांगितलेंच
कीं, विदग्ध वाङ्मयांत सत्य हा अप्रत्यक्ष हेतु
असतो. त्यावांचून त्याची प्रतिष्ठा नाही, ही
गोष्ट खरी, पण सत्य त्यास तळाशीं ठेवावें
लागतें. आणि प्रत्यक्ष हेतु निराळाच दाखवावा
लागतो? तो हेतु कोणता? तर आनंदोत्पादन
होय. आनंद उत्पन्न करावयाचा, मनाचें रंजन
करावयाचें. तो आनंद जितका शुद्ध असेल,
तितका श्रेष्ठ होय. तें रंजन जितकें शुद्ध, निर्मल
अशा साधनांनीं होईल तितकें इष्ट होय. हा आनंद,

विदग्ध वाङ्मय.

हैं रंजन, उत्पन्न करण्यास शुद्ध व निर्मल साधने कोणती ? त्याचा आतां आपण थोड्याच अवकाशांत विचार करूं.

आनंद उत्पन्न करणे, हाच विदग्ध वाङ्मयाचा उद्देश-प्रधान उद्देश-होय, असे धरावे लागते. परंतु वास्तविक तसे नव्हे. कित्येक वाङ्मय-मीमांसाकार, विदग्ध वाङ्मयाचा प्रधान व एकच उद्देश आनंदोत्पादन हाच होय; त्यापासून सत्याचा बोध किंवा नीतीचा बोध झालाच पाहिजे असे नाही, असे प्रतिपादन करितात. परंतु मला ती त्या मीमांसकांची मीमांसा मान्य नाही. काउन्ट लाआ टोल्स्टॉय यांचे मत दिसण्यांत असे दिसते, परंतु वस्तुतः तसे नाही. कां की, त्यांचे म्हणणे 'कला म्हटली म्हणजे ती सत्यनिष्ठच असली पाहिजे' तच खरे आहे. त्यांचे म्हणणे:

I do not demand that art is to be a moralising influence. I only demand that it shall be interesting. It can only be interesting when it is upright and express humanity. There are only three

विदग्ध वाङ्मय.

requisites necessary in Art—
uprightness, uprightness and
finally uprightness.

विष्णुशर्मा पंडितानें कोल्यांकुत्र्यांच्या गोष्टी सांगून केवळ आनंदच उत्पन्न केला काय ? कालिदासानें काव्ये-नाटकें लिहून लोकांस नुसतें रमाविलेंच काय ? शेक्सपिअरनें नाटकें लिहिलीं त्यांचीं अजून लोक पारायणें करितात, तीं केवळ करमणूक म्हणूनच काय ? या प्रश्नांचें उत्तर “ होय ” असें कोण देईल ?

आनंदोत्पादन, मनोरंजन, करमणूक हा एवढाच हेतु धरून कोण्याही महाकवीनें, किंवा नीतिबोधकारानें आपलीं काव्ये किंवा गोष्टी हीं रचिलीं नाहींत. वाल्मीकीनें आपलें रामायण, होमरनें आपलें ईलिअड, विष्णुशर्म्यानें आपलें पंचतंत्र व इसापानें आपल्या गोष्टी हीं कांहीं केवळ मनोरंजक बाडें किंवा गमतीदार चुटके म्हणून निर्माण केलीं नाहींत, तर मनुष्यांस निदान अज्ञानांस राजमार्गानें सत्य व सत्यांचें ज्ञान नको, म्हणून रंजनाच्या मार्गानें तें त्यांस देण्यासाठीं निर्माण केलीं. लोकांना सत्यमार्ग हवा व सन्मार्गही हवा,

विदग्ध वाङ्मय.

सत्यज्ञान हवें व नीतिबोधही हवा, परंतु तीं नुसतीं सरळ शब्दांनीं नकोत; सजवल्या नटवल्या शब्दांनीं चित्रित करून हवीं. रोग दूर होण्याचा उपाय पाहिजे, वरें व्हावयास पाहिजे, परंतु औषध कडू, आंबट, तुरट नको. औषध तसें असलें तरी निदान त्याचें अनुपान अगदीं मधुर पाहिजे; आणि तें जें मधुर अनुपान तेंच औषध, अशी कल्पना बनवून घेऊन त्यांतून खऱ्या औषधाचें सेवन करावें व वरें व्हावें, ही ज्याची त्याची लालसा. सत्याभासाविषयीं प्रेम मनुष्याला अगदीं स्वाभाविक असतें. त्याचें उत्कृष्ट उदाहरण इसापानें आपल्या एका कल्पित कथेच्या द्वारे आपल्या पुढें ठेविलें आहे. ती कथा आपल्या लक्षांत असेल. 'नकल्या आणि गांवढेकरी' यांची ती कथा होय.

एक नकल्या नानाप्रकारच्या पशुपक्षांचे स्वर काढून नकला करीत असे. त्यांत डुकराच्या केंकाटण्याची नकल तर तो फारच उत्तम करी, अशी त्याची ख्याति झाली होती. एके दिवशीं तो एका गांवढ्यांत नकला करीत असतां शेवटीं डुकराच्या केंकाटण्याची ख्यानें नकल केली, ती

विदग्ध इमय.

ऐकून सर्व गांवडेकऱ्यांनीं टाळ्या पिटून त्याची फारच वाहवा केली. परंतु त्या श्रोतृ-समाजांतला एक गांवडेकरी उठून म्हणाला: 'याच्या या डुकराच्या केंकाटण्याच्या नकलेपेक्षां मी किती तरी चांगली व हुबेहुब नकल करून दाखवीन.' श्रोतेमंडळी हंसली व त्यास ह्मणाली: "ही गोष्ट अशक्य, पण एकदां होऊन जाऊं या आपली करामत." गांवडेकरी लागलाच उठला, थोडा बाहेर गेला व एक पासोडी पांघरून आंत आला; जेथें नकल्या उभा होता तेथें उभा राहून पासोडी तोंडावरून धेऊन डुकराच्या केंकाटण्याची नकल करूं लागला. परंतु त्याची नकल कोणास आवडली नाही. जो तो त्याची नकल अगदींच गचाळ म्हणून हुर्यो करूं लागला! तेव्हां त्यानें आपली पासोडी दूर फेंकून दिली आणि कांखेंतलें डुकराचें पिलूं लोकांपुढें करून ह्मटलें, "पहा हो तुमची अकल ! तुम्हांला अस्सल तें खोटें आणि नकल तें खरें असें भासतें ! आतां मी केंकाटलों नाहीं. डुकर केंकाटलें ! पहा तुम्हीं खोट्याचा कैवार आणि खऱ्याचा धिक्कार कसा करतां तो !"

विदग्ध वाङ्मय.

या गोष्टीचें तात्पर्य मीं विशद करून दाख-
वावयास पाहिजे असें नाहीं. यांत मनुष्य-
स्वभावाचें इंगित वरोवर चित्रित केलें आहे.
गोष्ट याप्रमाणें घडली असेल, असें नाहीं;
परंतु गोष्ट घडण्याचा संभव फार. ही संभवनीय
गोष्ट कल्पून सांगून इसापानें मनुष्याचा सत्य-
स्वभाव सांगितला ! आपल्या श्रोत्यांचे मनास
पटविला ! असत्याच्या साधनानें त्यांच्या मना-
वर सत्य विंवविलें. हेंच कार्य चित्रकार, कथा-
कार व कवि करीत असतो. सत्यनीति व सत्रीति
लोकांचे मनावर विंवविण्यास असत्याचा आश्रय
चित्रकार व कवि करितात तो अशाचकरितां.
मनुष्यास कल्पनाचित्रांपासून म्हणजे सत्या-
भासापासून आनंद होतो म्हणून सत्याभासाच्या
साधनानें चित्रकार व काव्यकार लोकांस सत्य-
प्रत्यय आणून देतात. सत्यप्रत्यय आणून
देण्याकरितां हें असत्य असें इंद्रजाल तुमच्या-
पुढें उभें करतों आहे, असें म्हणत सुद्धां
नाहींत. इंद्रजालाच्या दर्शनानें लोकांना आनंद
होतो, तर त्यांचे पुढें इंद्रजाल पसरून त्यांस आपण
पहातों तें खरेंच पहातों आहोंत असें भासवितात
पण सत्याचें स्तन्य त्या इंद्रजालाच्या द्वारें न कळत

विदग्ध वाङ्मय.

वाचकांच्या श्रुत्यांच्या व प्रेक्षकांच्या पोटांत जात असतें. कवि व चित्रकार यांच्या कलेचें फ़ोतुक करावयाचें, तें याच कारणाकरितां. कवि व चित्रकार आपल्या कल्पनेचा उपयोग करितात तो हें इंद्रजाल उत्पन्न करण्याकरितां ! कल्पनाशक्ति-प्रतिभा-ही एक दैवी देणगी आहे. या देणगीसंबंधानें जर्मन महाकवि गअठे यानें ह्मटलें आहे:-

It (Imagination) should not deal in facts, nor be employed to establish facts. Its proper province is art, and there its influence should operate like sweet music, which awakens our emotions and makes us forget the cause by which these emotions are awakened. जेवढ्या म्हणून विदग्ध कला आहेत, त्या सर्वांचा उत्पात्ति-हेतु हाच कीं सत्यप्रसार करावयाचा, परंतु तो सत्य वस्तूंचें वर्णन करून नव्हे तर कल्पित श्रुत्याभास उत्पन्न करून करावयाचा. गायन वादन, नर्तन, कवित्व, नाट्य, चित्र

विदग्ध वाङ्मय.

इत्यादि कला या विदग्ध कला होत; आणि कवित्व, ज्यांत नाटकरचना, कथाकथन, यांचा अंतर्भाव होतो, तेंच विदग्ध वाङ्मय होय. पांडित्य आणि वैदग्ध्य यांत अंतर आहे. भवभूतीने आपल्या मालतीमाधवांत तें स्पष्ट करून दाखविलें आहे. नाटक रचणाऱ्या कवींत काय काय गुण असावे लागतात त्यांचें वर्णन करतांना त्यानें ह्मटलें आहे:

यद्वेदाध्ययनं तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत्कथनेन किं न हि ततः कश्चिद्गुणो नाटके॥
यत्प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पांडित्यवैदग्ध्ययोः॥

पहिल्या दोन ओळींत स्पष्ट असें ह्मटलें आहे कीं, नाट्यरचनेंत पांडित्याच्या बढायांच उपयोग काहीं नाहीं. त्याला वैदग्ध्यच पाहिजे. टीकाकारानें वैदग्ध्य म्हणजे काय त्याची व्याख्या फार थोडक्यांत पण पूर्णपणें दिली आहे. तो म्हणतो: वैदग्ध्य म्हणजे रसादियोगिप्रबन्ध-बन्धनकौशलम्—ज्यांत रसाविर्भाव केला आहे अशीं—काव्ये—नाटके—कथानके—रचण्याचें चातु-

वैदग्ध्यावांचून कवित्व नाहीं.
तें वैदग्ध्य कोणास सहज असो,

विदग्ध वाङ्मय.

त्यांत शिक्षितता असो. अशिक्षितपटुत्व हें
 शिक्षितपटुत्वापेक्षां श्रेष्ठ, ही गोष्ट खरी, परंतु
 पटुत्व असलें पाहिजे. कोणाला विदग्धता
 नैसर्गिक असेल, कोणाला :ती श्रमसिद्ध
 असेल. झऱ्याचें पाणी झऱ्यापासून लागलचि
 ज्याला मिळतें तो दैववान्; परंतु कालव्यानें नेलेलें
 झऱ्याचें पाणी सांठविणारा अगदीं टाकाऊ
 नव्हे. कवि हा निसर्गसिद्ध असावा लागतो.
 उपजत अंगस्वभावाचा कवि तो खरा कवि.
 परंतु उपजत अंगस्वभावाच्या कवीलाही कृत्रिम
 साधनांचा उपयोग करून, सौंदर्य नीटनेटके
 करावें लागतें. सहजगत्या सुंदर वळण लागले-
 ल्या वनलता, उद्यानांत मालाकारानें नीटनेट-
 क्या तऱ्हेनें वळण लावून दिलेल्या लतांपेक्षां
 अधिक आनंदकारक हें म्हणणें खरें केव्हां ?
 'दूरीकृताः खलुगुणैरुद्यानलता वनलताभिः' असें
 म्हणतां येतें केव्हां ? त्या वनलतांनीं उद्यानलतां-
 सारखें सुंदर वळण आपोआप लावून घेतलेलें
 असेल तेव्हां. शकुंतला व तिच्या सख्या क्षौमादि
 वस्त्रांनीं आच्छादिलेल्या नव्हत्या, त्यांच्या चर-
 णास आलकताची कृत्रिम रक्तिमा नव्हती,
 यांस सुवर्णमौक्तिकहीरकादिकांचे दागिने

विदग्ध वाङ्मय.

नव्हते, तरी पण दागिन्यांची अपेक्षा त्यांस नव्हती असें नव्हे. त्यांचें नैसर्गिक सौंदर्य त्यांनीं वाहेरून आणलेल्या प्रसाधनांनीं अधिक मनोज्ञ केलें नव्हतें असें नव्हे. शिरीष-कुसुमांनीं व किसलयवल्यांनीं त्यांनीं आपल्या सुंदर शरीरांस अधिक सुंदर बनविण्याचे यत्न केलेच होते.

अवतंसयन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि

असें आरंभीं ह्मणण्यानेंच कवीनें स्पष्ट सूचित केलें आहे कीं, निसर्गसुंदरांना सुद्धां कांहीं प्रसाधन-कांहीं अलंकार-कांहीं भूषण-अर्थात् सौंदर्याचा उठाव दाखविता येईल असें साधन लागते ! त्या साधनाची लालसा त्यांना असते. 'जातीच्या सुंदरांना कांहींही चालतें' असें म्हणण्यांतच कांहीं तरी पण लागते असें सिद्ध होतें. तुकाराममहाराजांची वाणी अगदीं स्वभावसुंदर, तरी पण तिला अभंगच्छंदाचा आश्रय करून त्यांत नियमित स्थळीं नादसाम्य उत्पन्न केल्यानें श्रुतिमाधुर्य आलें. सारांश काय कीं, निसर्ग-सौंदर्य असलें, तरी त्याला ठीकठाकपणानें अधिक मोहकपणा येतो; आणि हा जो ठीकठाकपणा आणण्याचें चातुर्य तीव्र कला होय.

विदग्ध वाङ्मय.

कला ह्यणजे काय ?

कला कला ह्यणजे काय ? तीत कांहीं आपल्याजवळ नसलेले कोणास आणून घालवे लागत नाही. आणून घालणे शक्यही नाही. गायन, वदन, नर्तन, कविता, वक्तृत्व, नाट्य या सर्व विदग्ध कला होत. यांस कला कां ह्यणतात ? मनुष्याच्या कंठाबाहेर कांहीं स्वर आहेत काय ? मृदंगादिकांवर हातांनी वाजवितां येणारे नव्हेत असे स्वर मनुष्य त्यांतून काढू शकतो काय ? त्याच्या पावलांनी करतां येईल व अंगविक्षेपांनी सजवितां येईल असेंच नृत्य तो करतो. तो काव्य रचितो, त्यांत शब्द-योजना त्याच्या भाषेच्या बाहेरली असते काय ? त्याचे दृष्टांत अनुभवाबाहेरले असतात काय ? त्याच्या कल्पनेतले प्रसंग व्यक्तिशः कांहीं विचित्र असतात काय ? त्याने निर्माणलेलीं पात्रे कल्पनातीत असतात काय ? तो वक्तृत्व करतो, तेव्हां तरी भाषा कोठली असते ? आणि अंगविक्षेप कोठले असतात ? स्वरांस उच्चनीचपणा दिला जातो तो कोठला ? सर्व कांहीं मूळापासूनच असते. कला म्हटली

विदग्ध वाङ्मय.

म्हणजे काल आणि परिस्थिति, साध्य हेतु आणि साधन यांना बरोबर उपयोगी पडतील असे खर, अस शब्द, असे दृष्टांत, असे प्रसंग, असे अंगविक्षेप, हे यथोचितपणें उपयोजावयाचें चातुर्य. हें अभ्यासानें किंवा सहज-ह्मणजे अल्प प्रयासानीं ज्याला साधलें, तो उत्तम गायक, तो उत्तम वादक, उत्तम नर्तक, उत्तम कवि, उत्तम कथाकार, नाटककार, वक्ता व नट होय. सर्वांचीं साधनें सृष्टींत मनुष्याला उपलब्ध अशींच असतात. परंतु ज्याची त्याची योजकता, ज्याचें त्याचें चातुर्य, हींच त्याची कलाती कला त्याला उत्तम, मध्यम, अधम ठरविते.

त्याचें योजनाचातुर्य हेंच त्याचा विशेष. Art is law unto itself, असें ह्मटलें आहे. त्याचा अर्थ केलेला निर्वंध नाही, असा नव्हे. 'कला' ही नियमबद्ध असतेच, नाही असें नाही. तिला नियमबद्धता नसली तर तिला कोणी कला म्हणणार नाही. परंतु तिच्या नियमांची उत्पादक तीच. लोकतंत्री राज्यांतल्या प्रमाणें तिचे नियम तीच तयार करते व त्या नियमांप्रमाणें वागते. ती स्वतःचे नियम बनवून

विदग्ध वाङ्मय.

त्याप्रमाणें वागणारी नसती तर तिला कला म्हणतां आलें नसतें. दुसऱ्यानें घालून दिलेल्या कडक नियमानेंच चालावयाचें, त्याच्याबाहेर जावयाचें नाहीं, हा नियम मात्र तिला आवडत नाहीं. तसा निर्बंध कलाभक्त मानते तर कोणत्याही कलेचा उत्कर्ष कधींच झाला नसता. तिच्या उत्कर्षाचें कारण तिच्या भक्तांस तिला नवीन स्वरूप देण्याचें स्वातंत्र्य हेंच होय. तसें स्वातंत्र्य नसतें तर तानसेन, सदारंग, अदारंग, मिया, वगैरे गायकांना आपापले राग, आपापल्या रागिण्या, आपापल्या चिजा उत्पन्न करून गानकलेवर आपलीं नवीन भूषणें चढवितां आलींच नसतीं. भिन्न भिन्न चित्रकारांचे व कवींचे भिन्न भिन्न विशेष दिसलेच नसते. कलेचे नियम विटाळ्यासारखे नाहींत. तिच्या भक्तांस स्वैर संचार करून- दिग्विजय करून-वाटेल तीं भूषणें आणून आपल्या उपास्यदेवतेला आपल्या रुचीप्रमाणें सजविण्याचा अधिकार आहे. कलेला मर्यादा ह्मणजे अंतर्बाह्य सृष्टीचीच मर्यादा. शरीर-सामर्थ्य व मनःसामर्थ्य यांचा चातुर्यानें उप-

विदग्ध वाङ्मय.

योग करून जें निर्माण करतां येईल तें भूषण निर्माण करावें व आपल्या उपास्यदेवतेवरु भक्तांनीं चढवावें. तें सौंदर्योत्पादी ठरलें, आल्हादकारक ठरलें तर त्या त्या कलेच्या अंगावरलें कायमचें लेणें होऊन वसलेंच म्हणून समजावें.

गायनकलेचें उदाहरण.

माझ्या म्हणण्याच्या स्पष्टीकरणार्थ गायन-कलेचें उदाहरण घेऊं. गायनांत सप्तस्वर मुख्य व कोमलादि आणखी उपस्वर आहेत. त्याचप्रमाणें स्वरांचा प्रस्तरही अमर्याद आहे. परंतु कोणच्या स्वरामागून किती अवकाशानें कोणचे स्वर काढले असतां कोणची मनोवृत्ति जागृत होते, कोणच्या वेळीं कशी मूर्च्छना घेतली म्हणजे काय रसोत्पत्ति होते हें जाणून वेळ, स्थळ, परिस्थिति, रसाची पोषकता इत्यादि सर्व गोष्टींचा पूर्ण विचार करून, जी रचना निवडावयाची, तींच गायकाचें खरें चातुर्य आहे. उगीच सूर काढीत वसून कितीही ताना झोडल्या तरी त्याला कोणी कला म्हणणार नाही किंवा विदग्धताही म्हणणार नाही. सप्तस्वरांतून व उपस्वरांतून एक वेळ एक, एक वेळ दोन,

विदग्ध वाङ्मय.

एक वेळ तीन याप्रमाणें सर्व स्वर घेऊन आणि त्यांची उलटापालट करून फार प्रचंड प्रस्तर होतो. 'रामरागिण्या अनंत आहेत, गायन विद्याही अनंत आहे,' असें जें म्हणतात, त्याचें कारण हेंच. स्वरांच्या अशा उलटापालटीनें असंख्य स्वरसंमेलनें होतात. परंतु त्यांतली आनंदोत्पादी व मनोवृत्ति उंचवळविणारीं निवडून तालबद्ध करून गाणें,—याचेंच नांव गायनकला ! योजनाचातुर्य पाहिजे. स्वर तेच, स्वर कांहीं भिन्न नाहींत. परंतु त्यांचे भिन्न भिन्न संयोग—तेही आणखी भिन्न भिन्न तालांनीं बद्ध केले म्हणजे त्यांत कांहीं विशेष प्रकारची मौज येते. ही मौज काढणें, कांहीं तरी नवीन मौज उत्पन्न होईल अशा प्रकारचें स्वरसंमेलन निवडून काढून तें गाऊन दाखविणें, हेंच गायनकलेतलें इंगित होय—मर्म होय. मोठमोठ्या गायकांनीं अशीं नवीं नवीं स्वरसंमेलनें निवडून तीं गायिलीं ह्मणून तीं त्यांच्या त्यांच्या विवक्षित नांवानें प्रख्यात आहेत, परंतु आज आपल्याला गायनवादननर्तनादि कलाविषयीं कांहीं बोलावयाचें नाहीं. कला म्हणजे काय ?

विदग्ध वाङ्मयं.

योजना चातुर्य ह्यणजे काय, हें दाखविण्यासाठी फक्त गायनकलेचें उदाहरण घेतलें. विदग्ध वाङ्मयाविषयीं—ज्या वाङ्मयांत लेखकास कला—चातुर्य—उपयोजावें लागतें, त्याविषयीं बोलावयाचें आहे.

चित्रकलेचें उदाहरण.

विदग्ध वाङ्मय ह्यणजे काय, हें मीं आपणास आतांपर्यंतच्या विवेचनांत सांगितलें. आतां त्याचा विषय कोणता तें पाहूं. हें विवेचन करतांनाही दुसऱ्या एका कलेची व या कलेची तुलना करूं. ती कला चित्रकला होय. चित्रकलेचा आणि विदग्ध वाङ्मयाचा विषय एकच. किंबहुना शास्त्र, काव्य व चित्रकला यांचा सर्वांचा विषय एकच. शास्त्राला जें काय पहावयाचें, जे काय शोध करावयाचे, ते अंतर्बाह्य सचेतन अचेतन—जड व जीवसृष्टींतच. चित्रें काढणाराला तरी विषय सृष्टीच आणि वाङ्मयाचा विषय तरी सृष्टीच. चित्रकार आपल्या कुंचल्यानें व रंगांनीं सृष्टीचें चित्र काढण्यासाठीं प्रयत्न करतो. विदग्ध वाङ्मयकार आपल्या शब्दांनीं मनःपटावर सृष्टीतील देखाव्यांचें चित्र वठविण्याचा प्रयत्न करतो. चित्रकारास सृष्टीं-

विदग्ध वाङ्मय.

तील हुबेहूबपणा आपल्या कृतींत आणण्या-
करितां नानाप्रकारचे वर्ण-रंग उत्पन्न करावे
लागतात. त्यास पदार्थप्रकाश आणि छाया
यांच्या धर्मांचें ज्ञान करून घ्यावें लागतें. त्यास
निरनिराळ्या रंगाच्या मिश्रणानें नवीन रंग-जे
सृष्टीतील पदार्थांत दृष्टीस पडतात ते--आपल्या
चित्रांत आणण्यासाठीं बनवावे लागतात. चित्र-
कारास अंतर्बहिः सृष्टीचें यथातथ्य ज्ञान असल
तरच त्याच्या हातून यथातथ्य चित्र वठणें
संभवनीय आहे, नाही तर नाही. त्याचप्रमाणें
त्यास आपले देखावे निवडून घ्यावे लागतात,
त्यास आपलें चित्र उत्तम म्हणजे यथातथ्य
व प्रेक्षकाच्या मनावर परिणाम करील
असें बनविण्यास विवक्षित काळ, स्थळ व
देखावा हीं निवडावीं लागतात. त्या देखा-
व्याचें प्रतिबिंब प्रथम आपल्या मनःपटावर उठ-
वून घ्यावें लागतें आणि मग चित्रफलकावर,
कागदावर किंवा पटावर त्याचा उठाव जितका
हुबेहूब वठेल तितका साधण्याचा प्रयत्न करावा
लागतो. एखाद्या पदार्थाचा रंग हुबेहूब उठ-
विण्यास त्यास किती रंगांचीं मिश्रणें करकरून
पहावीं लागतात, तेव्हां त्यास पाहिजे ता रंग

विदग्ध वाङ्मय.

बनतो. ज्याप्रमाणें जड सृष्टीचा रागरंग त्याच प्रमाणें मनुष्याच्या किंबहुना जीवमात्राच्या मानसिक सृष्टी च्या रागरंगाचेंही त्यास ज्ञान मिळवावें लागतें. कोणच्या मनोविकाराचें प्राबल्य झालें असतां चर्येवर कशा प्रकारचा फरक पडता याचें ज्ञान असल्याखेरीज चित्रकारास मनुष्याचें किंवा पशूचेंही यथासांग-यथाभूत चित्र काढणें शक्य नाहीं.

रंगचित्रकार व शब्दचित्रकार.

येथपर्यंत जें चित्रकाराबद्दल, व त्याच्या सृष्टीबद्दल सांगितलें, तें सर्व विदग्ध वाङ्मयाबद्दल म्हणजे काव्याबद्दल खरें आहे. काव्य हा विदग्ध वाङ्मयांतला मुख्य किंबहुना एकच विषय होय. तर मग काव्य म्हणजे काय ? हा अर्थातच आतां प्रश्न आला. काव्याचा विषय कोणचा, हाही प्रश्न त्याच्या मागोमाग ठेवलेला असावयाचा.

साधारणतः जनसमुदायाची अशी समजूत आहे कीं, काव्य ह्याटलें म्हणजे छंदोबद्ध वाणी ! कोणत्या तरी छंदांत किंवा वृत्तांत

विदग्ध वाङ्मय.

विशेष प्रकारें शब्दरचना केली व शब्दरचनेंत नियमित स्थलीं नादसाम्य उत्पन्न केलें कीं, कविता अथवा काव्य झालें. परंतु ही अगदीं चूक आहे. ज्यांत रस नाही अशी छंदोबद्ध वाणी कितीही नादसुंदर असली, तरी तिला काव्य ह्मणतां येत नाही. इतकेंच नव्हे तर रसभरित वाणी छंदोबद्ध नसली, केवळ गद्यमय असली तरी तिला काव्य हें नांव मिळतें. ज्या ज्या शब्दसमुच्चयानें कांहीं एक प्रकारचा रसोदय होऊन मनुष्याच्या वृत्तीवर परिणाम घडतो तो तो शब्द काव्यमय होय. तो छंदोबद्ध प्रबंध असो, किंवा गद्यबंध असो. कथानक असो कीं नाटक असो सहज एखादी लहानशी भणिति epigram असो किंवा गीति (Lyric) असो. त्यानें कांहीं तरी मनोवृत्ति उचंबळली पाहिजे, त्यांत कांहीं रसाभ्युदय पाहिजे. ' रसोत्पत्तीला कारण काय ? ' हा प्रश्न आतां आपणाला विचार करण्यास घ्यावयाचा आहे. परंतु या विवेचनाचे वेळींही स्पष्टतेकरितां आपण रंगचित्र आणि शब्दचित्र यांची तुलना करूं. त्यांच्यापासून जी रसांची उपज होते ती किती सारखी

विदग्ध वाङ्मय.

आहे, हें पाहूं. खरें ह्मटलें तर चित्रकार हा कविच आहे व कवि हा चित्रकार आहे. दोघांचा विषय एक, दोघांचें चातुर्य एकाच प्रकारचे, दोघांचे हेतु एक; दोघांची साधनसंपत्ति मात्र भिन्न. दोघेही प्रेक्षकवाचकांच्या मनोवृत्तीवर राज्य करूं इच्छितात. चित्रकार हाही रंगांनीं वाङ्मयच उत्पन्न करतो आणि कवि हा शब्दांनीं चित्र उभें करतो. विदग्ध वाङ्मयकार हा शब्दचित्रकार होय. त्याला रंगचित्रकाराप्रमाणेंच सृष्टीचें फार सूक्ष्म निरीक्षण करावें लागतें. तसें निरीक्षण त्याचेकडून झालें नाहीं तर कधींही त्याचें चित्र बरोबर होणार नाहीं. त्या चित्रांत यथातथ्यत्व येणार नाहीं. कवितेच्या उद्भवाला कारण काय ? या प्रश्नाचें काव्यप्रकाशकारांनीं जें उत्तर दिलें आहे, तें मोठें विचार करण्यासारखें आहे. शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

चित्रकार काय किंवा कवि काय-- (कवि या शब्दाचा व्यापक अर्थ मनांत घेऊन भी या शब्दाची योजना करतो आहे) सृष्टि देवीला ह्मणत असतो:- "हे माते, तुझ्या विराट

विदग्ध वाङ्मय.

स्वरूपाचें पूर्ण ज्ञान मला होणें तर अशक्यच.
परंतु त्या विराट स्वरूपाच्या अत्यंत सूक्ष्मतम
अशा अशा अंशाचें जरी मला थोडेंसे ज्ञान
झालें व त्याचें हुबेहूब चित्र वठविण्याचें
सामर्थ्य मला आलें, तरी मला फार धन्यता
वाटेल. परंतु माझे एवढें कोठलें भाग्य !

To me be Nature's volume broad
displayed ;
And to peruse its all instructing
page,
Or happy catching inspiration
thence,
Some easy passage, raptured to
translate,
My sole delight.

दोघेही सृष्टिदेवीस असेंच ह्मणत असतात.

आतां मी सांगितलेंच कीं, विदग्ध वाङ्मय-
यांत मी काव्याचा अंतर्भाव करतो, आणि
काव्य या शब्दांत छंदोबद्ध रचनाच नव्हे, तर
गद्यमय रचनेचाही अंतर्भाव करतो. मात्र त्या
रचनेपासून कांहीं तरी मनोवृत्ति हालविणारा रस
उत्पन्न झाला पाहिजे. ही रचना अर्थातच कृत्रिम
असते. म्हणजे सृष्टीतील एखादा देखावा जो कवी

विदग्ध वाङ्मय.

स विवक्षित रसाचा पोषक असा वाटेल तो निवडून घेऊन त्याचें आपल्या मनावर उठणारें प्रतिबिंब कवि आपल्या प्रतिभेच्या सामर्थ्यानें योग्य शब्दांनीं चित्रित करतो. खरा चित्रकार जें डोळ्यांपुढें येईल तें चित्रपटावर रेखाटीत नाहीं. (निदान त्यानें रेखाटूं नये.) तसाच शब्दचित्रकार ही जें डोळ्यापुढें दिसेल त्याचें चित्र काढीत सुटत नाहीं. कारण प्रत्येक चित्र रसोत्पादक व मनावृत्ति जागृत करणारें होणें शक्य नाहीं.

जें दिसलें तें गाडलें असें करून चालत नाहीं. त्यांत निवड पाहिजे, त्यांत कांहीं तरी मनोवृत्ति उचंबळविणारी, आल्हाद उत्पन्न करणारी कल्पनाचमत्कृति पाहिजे. अशी चमत्कृति नसली, तर तें काव्य नव्हे, तें शब्दचित्रच नव्हे. प्रसंगाची निवड पाहिजे इतकेंच नव्हे तर निवडलेल्या प्रसंगांतही हृदयभेदी अंश कोणचा, याचें सूक्ष्म ज्ञान पाहिजे. आणि त्याचाच तेवढा उठाव केला पाहिजे, सारांश, रंगचित्रकारास ज्याप्रमाणें Perspective दर्शनतारतम्य व प्रकाश आणि छाया यांच्या परिणामांचें ज्ञान अवश्य, त्याचप्रमाणें शब्दचित्रकारासही—कवीसही—आपल्या विषयांतील दर्शनतारतम्य

विदग्ध वाङ्मय.

व छायाप्रकाशपरिणाम यांचें ज्ञान पाहिजे. रेस्कननें “खरें रंगचित्र” कसें असावें तें ज्या शब्दांनीं वर्णिलें आहे, त्याच शब्दांनीं “ खरें शब्दचित्र कोणचें ” हेंही वर्णितां येईल. रेस्कन् ह्यणतो:-

That only should be considered a picture, in which the spirit not the materials, observe, but the animating emotion, of many such studies is concentrated, and exhibited by the aid of long studied, painfully chosen forms; idealised in the right sense of the word, not by audacious liberty of that faculty of degrading God's works which man calls his “imagination,” but by perfect assertion of entire knowledge of every part and character and function of the object, and in which the details are completed to the last.

विदग्ध वाङ्मय.

line compatible with the dignity and simplicity of the whole, wrought out with that noblest industry which concentrates profusion into point, and transforms accummulation into structure. Neither must this labour be bestowed on every subject which appears to afford a capability of good, but on chosen subjects in which nature has prepared to the artist's hand the purest sources of the impression he would convey. These may be humble in their order, but they must be perfect of their kind. There is a perfection of the hedgerow and cottage as well as of the forest and the palace and more ideality in a great artist's selection and treatment

विदग्ध वाङ्मय.

of roadside weeds and brook-worn pebbles, than in all the struggling caricature of the meaner mind, which heaps its foreground with colossal columns and heaves impossible mountains into the encumbered sky.

-Modern Painters Pref.

हा उतारा माझ्या मते फार समर्पक आहे. यांत खरे रंगचित्र कसे असावे हे सांगण्यांतच रस्किनने विदग्ध वाङ्मयांत काय काय गोष्टी असाव्या लागतात, त्यांचे थोडक्यांत सार दिले आहे.

काव्य म्हणजे काय ?

काव्य म्हणजे काय हे सांगणे, त्याची व्याख्या करून देणे, फार कठिण आहे. आजपर्यंत पंडितांनी व विदग्धांनी अनेक व्याख्या दिल्या आहेत; परंतु जे केवळ अंतःकरणानेच गम्य, ते शब्दांनी गम्य करणे फार कठिण जाणारच. तेव्हां मी काव्याची नीटनेटकी आटपशीर अशी व्याख्या तयार करण्याच्या

ध वाङ्मय.

गडॉत प हीं. परंतु काव्य या श-
 व्दांनीं आ अंतःकरणांत काय बोध होते
 याचें स्प. लकरण जितकें मला करतां येईल,
 तितकें करण्याचा यत्न करतो. तो यत्न कर-
 प्याचा आरंभ आतांपर्यंत माझ्या पहाण्यांत
 आलेल्या काव्यव्याख्या आपल्यापुढें मांडण्या-
 पासूनच करावा असें वाटतें. प्रथम आपल्या
 प्राचीन संस्कृत वाङ्मयांत काव्यव्याख्या काय
 आहेत त्या पाहूं. प्रथमतः काव्यप्रकाशकाराची
 व्याख्या घ्या.

तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः
 कापि ।

निर्दोष, गुणयुक्त, असे शब्द व अर्थ यांस
 काव्य म्हणावें. यांत क्वचित् अलंकार असोत
 वा नसोत.

साहित्यदर्पणकारांची व्याख्या अशी आहेः
 वाक्यं रसात्मकं काव्यम् ।

ज्यापासून कांहीं तरी रस-मनोवृत्ति हाल-
 विणारा रस-उत्पन्न होता तें वाक्य काव्य होय.

रसगंगाधरकारांची व्याख्या पहा.

रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम् ।

विदग्ध वाङ्मय.

मनाला रमविणारा-सुंदर असा अर्थ ज्या-
पासून उत्पन्न होतो, असा शब्द काव्य होय.

ज्याप्रमाणे संस्कृत भाषेतील अलंकार-
शास्त्रांच्या ग्रंथांतून काहीं काव्यव्याख्या नि-
घडून दिल्या आहेत त्याप्रमाणे आतां थोड्या
ग्रंजी आदिभाषांतील अलंकारग्रंथांतून निवडक
व्याख्या देतो. त्या वाचूनही फार मौज वाटते.

Absolute poetry is the concrete
and artistic expression of the
human mind in emotional and
rhythmical language.

—THEODORE WATTS

Poetry is the attempt
man makes to render
harmonious.

Poetry is the recor
and happiest mon
happiest and best mi

A drainless sho
Of light is p
sup

विदग्ध वाङ्मय.

मनाला रमविणारा-सुंदर असा अर्थ ज्या-
सासून उत्पन्न होतो, असा शब्द काव्य होय.

ज्याप्रमाणे संस्कृत भाषेतील अलंकार-
शास्त्रांच्या ग्रंथांतून काहीं काव्यव्याख्या नि-
घडून दिल्या आहेत त्याप्रमाणे आतां थोड्या
ग्रंथी आदिभाषांतील अलंकारग्रंथांतून निवडक
व्याख्या देतो. त्या वाचूनही फार मौज वाटते.

Absolute poetry is the concrete
and artistic expression of the
human mind in emotional and
rhythmical language.

—THEODORE WATTS

Poetry is the attempt which
man makes to render his existence
harmonious.

—CARLYLE.

Poetry is the record of the best
and happiest moments of the
happiest and best minds.

—SHELLEY.

A drainless shower
Of light is poesy ; 'tis the
supreme of power ;